

Sakši se od sakšoga leko kaj navčij

Intervju (akad. pom. akad. dr. Anton Vratuša)

MITJA SLAVINEC

Pogovor z Antonom Vratušo je nastal decembra 2014 v Murski Soboti na pobudo direktorja Mitje Podgajskega (intervju je pripravil Mitja Slavinec, snemalec Zvonko Žekš, odgovorni urednik Mitja Podgajski, produkcija TV Idea – Kanal 10 d. o. o.). Želeli smo dokumentirati čim več misli, spominov in nasvetov, ki jih je v visoki starosti – ob izjemni duševni in telesni kondiciji – lahko posredoval mlajšim generacijam. Intervju je potekal v sproščenem vzdušju priprave nanj pa so vključevale pregled najpomembnejših prelomnic Vratuševega življenja in njegove znanstvene ter politične zapuščine. Del posnetega gradiva je bil predvajan tudi v posebni TV oddaji, ki je bila na programu ob praznovanju Vratuševe stoletnice. Intervju je sicer dostopen na spletu,¹ po pogovoru z Markom Jesenškom, urednikom *Vratuševe monografije*, pa smo se odločili za objavo intervjuja tudi v pisni obliki, ki omogoča natančnejši premislek o povedanem. Objava v *Vratuševi monografiji* je dokument časa in poklon izjemnemu človeku, ki je več kot stoletje osebno in dejavno soustvarjal zgodbo slovenskega naroda. Njegove besede so danes še posebej dragocene – kot orientir, opomin in navdih. Besedilo je za objavo pripravil Mitja Slavinec.

Mitja Slavinec: Akademik, pomurski akademik dr. Anton Vratuša je gvüšno eden tistih, keromi se lejko najbole zavalimo, ka Pomurska akademija je spoj gratala, ka je bila priznana tuj v Ljublani in ka lejko deluvle tak, kak deluvle. Nega konference, na kateri Vran nebi möu svojoga uvodnoga predavanja in zavolo toga smo tüdi telko bole veseli in ponosni, ka so si naše konference in pa nasploj delovanja Pomurske akademije lejko utrli pot v našon prostori, pa tuj širše.

Fejst smo pa tuj veseli sakšoga Vranovoga predavanja iz vsebinske plati, zato, ka kakšen koli je büo naslov našoga plenuma, sigdar smo od njega lejko zvedili eno življenjsko resnico, nekaj, ka nan je sen vküper dalo misliti in hasnilo za naše življenje. No in zavolo toga, dragi Vran, dobrodošel gnes na ton pogovori, ka va probala še kakšno takšno resnico zvediti.

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=sNzBk0M8ylo>

In spomnim se, ena izmed pazujovih konferenc, ge si nam povedo, kak se tvoja pout, pout do znanja, v bistvi začala, kak si doma pravo, ka jih nikaj neboš košto, gda odijdeš v školej. Kak je to bilo?

Anton Vratuša: Ja, to je pa že precī davno. Precī davno. Pravzaprav tako, če pomislim na tiste čase, šele vidim, koliko se je tudi Prekmurje spremenilo, kako se je razvilo, kako so se oblikovali prekmurski značaji od onega bejruškega, pa do današnjega, samostojnega, po malem svetovljanskega. Sezonsko delo je sicer breme, je odraz siromaštva, prenaseljenosti, ne dobiš dovolj, ne moreš pridelati dovolj kruha doma, pa greš s trebuhom za kruhom. Ampak zunaj v svetu se pa človek tudi navzame raznih stvari, če hodi odprtih oči in ušes. Mnogo kaj se lahko nauči, to vem sam po sebi. Takrat avtomobila nisem videl, dokler nisem prišel v Mursko Soboto; tam je tudi bicikel imel samo kaplan pri Rogoševcih – mi ga je posodil, pa sem mu ga zlomil, žal.

Šola – vedel sem za domačo šolo v Dolnjih Slavečaj, imeli so samo štiri razrede, ampak jaz sem mislil, ker pač nisem bil poučen, vprašati pa tudi nisem hotel, da moram najprej končati celo osnovno šolo, torej štiri razrede, tj. sedem let.

Ko je minilo sedem let, to sem pa že prej sklenil, da jaz grem v šolè. Nisem pravzaprav imel pravega pojma, kaj so to, kakšne so to šolè, ampak neke šolè, kjer se jezike lahko nauči človek. To pa zavoljo tega, ker naša ves je tam gor malo pod Srebrnim brejgom – pol ure hoda, pridem na Sotinski breg, vprašam nekoga, hočem nekaj vprašati, pa mi pravi: »Ich verstehe nicht!« Jaz njega ne razumem on pa mene debelo gleda. Če grem tri četrt ure proti Sebaščanu, pa pridem spet do ljudi, ki me ne razumejo. Nekaj vprašam, pa reče: »Nem értem!« In takrat sem, ko sem še krave pasel, sklenil, jaz grem v šolè. Ata so bili naročeni na *Novine*. *Novine* Kleklove sem od prve do zadnje strani vedno prebral. Bili so naročeni tudi na *Kmečki glas* in tudi tam sem prebiral vse, me je pač vse zanimalo. Učitelj me je vprašal: »Ja, kaj ti bo spričavalo, saj je tukaj dobro spravljeno v šoli.« Sem rekel: »Že, že, ampak jaz ga potrebujem.« Me vpraša: »Zakaj ga potrebuješ?« Nisem vedel, kaj naj odgovorim in tudi nisem takoj odgovoril in on pravi: »A pojdeš v Nemčijo na delo?« »Ja, iden! In še danes mi je žal, ker sem se mu zlagal. On mi je sicer dal spričevalo in jaz sem ga vzel, potem pa je bilo treba starše prepričati, ker tudi njim nisem povedal. Oče, seveda, je mislil: »Zdaj pojeb ima štirinajst let, zdaj de mi pomago doma.« Jaz nisem bil najstarejši, sestra je bila najstarejša, jaz pa leto in pol za njo. Sreča moja je bila, da se je ravno takrat sedmi otrok naredil. To je spet bil fantek, pa sem rekel ati: »Pa evo, Francak je tü!« Pravijo: »Pa dobro, to je za štirinajst lejt, kaj boude.« No, mama so bili bolj naklonjeni, so razumeli. Oba sta imela krasno pisavo, to mi je ugajalo. In sem poslušal tam v zadnji hiši, kjer sem spal, ko sta se

pogovarjala, ali naj me le pustita ali naj me ne pustita. Prevladalo je mamino mnenje, ampak potem sta mene poklicala: »Ja, pa znaš, ka nejmamo pejnez?« Ja sen pravo: »Zelo enostavno«, in tako sem tudi iskreno mislil, »nikaj vas ne bom koštal. In dejansko, nič jih nisem stal, ne od prvega leta naprej, niti kasnej v gimnaziji in na univerzi. Z inštrukcijami sem se pač vzdrževal in ni mi žal, da sem šel. Predvsem prvo, že v Murski Soboti sem pač razširil svoj horizont. Tu sem se srečal s Hedžetom. On je bil mojih let, ampak ker je bil bliže večjemu mestu, je vedel, da lahko z desetimi leti gre v gimnazijo in je bil v tretjem razredu. Zame je to bil že tako učen človek in sva postala prijatelja in se spomnim najinega razgovora. Jaz sem njega vse spraševal. Drugače nisem rad spraševal nikogar. Njega pa, tako sem melzaupanje v njega. Pa vprašam: »Kaj je to pravzaprav domovina?« In on pravi: »Ja, veš, to pa je različno. To, kakor rasteš. Ko si majhen, cepetaš še bos ob mami, se za kiklo držiš – to je tvoja domovina. Da, ko greš v osnovno šolo, evo se ona širi. Zdaj si prišel sem, zdaj je nekako tvoja domovina do Mure. Enkrat, ko bomo šli na Kapelo gor, se ti bo razširila domovina. Domovina se širi, s tem kako človek raste in kako se po svetu giblje, če ima odprte oči in ušesa.« Evo, to je bil najin razgovor in sem si ga zelo zelo zapomnil. Drugi tak razgovor, ki sem si ga zapomnil in ki me je spremljal in me še danes spremlja, je pa mamin poduk. Upkaš se je oglasil, ko sva šla koruzo okopavat v Vidново grabo. Ve se, kako poje, pa vprašam mamo: »Kak popejva te ftič.« Ona pa pravi: »Ja, popejva, pod pudon sidin, postružnjek ladin, srmaki ga dan, bogatim pa nej.« To me spremlja. Jaz sem na strani srmaka, na strani človeka, ki ima probleme celo življenje. In skušam tudi sam se ravnati tako, da tisto, česar ne želim, da drugi meni storijo, jaz ne storim drugim. To je pravilo, ki se ga držim, kjer koli sem, od Združenih narodov, ali v partizanih, ali še prej tukaj v gimnaziji. Mislim, da se v tem pravzaprav življenjska modrost širi in se pogloblja s tem, kakšne izkušnje človek ima. Če je iskren do samega sebe in če zaupa v svoje sposobnosti in če vedno pri vsaki stvari tudi najhujši, skuša najti nekaj dobrega, za kar se oprime, ta se ne more izgubiti. Zdi se mi, da s takimi principi (oni so zelo enostavni) – ne vem, kaj bi modrijani o tem rekli, ampak jaz se s temi občutki in s takim prepričanjem in zaupanjem vase dobro počutim vedno in kjerkoli; in sem pravzaprav povsod doma. V tujini, v Jugoslaviji, posebno ko sem bil v Beogradu. Zelo rad sem potoval po Jugoslaviji, ker me je zanimalo, kakšna je naša politika doma do siromašnih krajev. Jugoslavija je bila znana, ena njenih prioritet je bilo Gibanje neuvrščenosti, v okviru Gibanja neuvrščenosti pa skupina 77 nerazvitih držav in tudi sama je bila v tem sklopu v združenih narodih uvrščena v azijsko skupino. Z vzhodom nismo hoteli imeti nobenega opravka. Z vzhodom smo imeli skupaj edino, ko so bile volitve za kakšne funkcije, za posebno delo v Združenih narodih,

ker so Združeni narodi razdeljeni regionalno: Vzhodna regija, Zapadna regija in takrat tako imenovani Tretji svet.

To so reči, v katerih se mi zdi, da sem se kar dobro znašel in da nobenemu, vsaj vede, nisem napravil neke krivice.

Mitja Slavinec: Ja, ne samo vede, vrđen ka tudi ne vede, zato, ker že gda se muva pogočavljava, je točno to, ka sigdar pogledneš ka bi se dalo dobro napraviti, za ove druge stvari, pa se niti nikdaj nejsva pogočavala in to je tudi eden izmed razlogov za koj je nej samo meni, sen nan se je tak fajn s teuf pogučavati, kad obijmo eno širino, en novi pogled pa napuniš nan baterije in to je leko samo za svejta prišlo, ker ti je dal jezike, gučijš dosta jezikov, kak je bila prva ideja, pa zaj san premišlavo, pout te je med drugin tuj v Nemčijo odpeljala, tak ka se učitelji nejsi, čista zlago, si büo tudi v Nemčiji, kaj zasküjžo.

Z Nemcami pa si möu tuj drüjge opravke, predvsem med drugo svetovno vojno, ešče bolje pa z Italijani. In ta izkušnja, gvüšno, je bila nej samo žmetna, se spomnim, ka si inouk pravo, ka si imel srečo ko si Italijano nazaj gučo, vej, Nemci bi te včasih doj strejlili. Ampak to pokaže na tisto načelnost, ki za svoje cilje se ne stopi fkraj in jih trbej slediti. In to je gvüšno stvar, kera je vrejdna, ka se jo fküper spomnimo.

Anton Vratuša: To je bil čas, ki je prav spremenil v veliki meri moje življenje. Ko se je izvršila agresija na Jugoslavijo, na Slovenijo, sem bil mobiliziran. Imel sem eno četo ob Ptujskem mostu, da bi branili Dravo, da ne bi Nemci prešli. To je bilo 11. ali 10. aprila. Najprej sta prišla dva aviona, sta bombardirala. Takrat sem prvič videl rezultat, ko pade bomba, vse raztrešči. Padla je na en pašnik in enostavno je razneslo krave, ki so se tam pasle. In pač se čakamo. Tretjo noč slišimo bobnenje čez most – to so Nemci drdrali proti Celju s tanki. Za nas se sploh zmenili niso.

Moja četa je bila dopolnilna bataljonu za jačanje ognjene moči bataljona. In ko so Nemci odrdrali, se je tudi fronta enostavno razklala. Ostal sem s svojo četo sam. Moji fantje so bili predvsem Prekmurci in Prleki. In če je kaj kraljevina Jugoslavija pametnega napravila v obrambi države, je bilo to, da je človek imel vtis, da brani svoj prag, svojo domačijo. Nikamor dalje.

Za odsluženje roka so navadno pošiljali daleč, ampak v vojni je mobilizacija doma. In to sem videl tudi pri teh fantih, ko tretji dan po tistem – vreme se je grozno poslabšalo, sneg, dež, blato – in tretji dan, ko sem videl, da nikjer nikogar ni (tudi Nemcev ni bilo, ker so oni drdrali naprej, da čim prej prevzamejo državo, jo okupirajo), sem rekel fantom: »Gremo proti Celju!« Bil sem pač naiven. Mislil sem, da bo tam gotovo druga obrambna linija. Ob Dravinji, čez hribe, smo se napotili blizu Celja. Med tem časom se je vreme

poboljšalo. Vidim, kako Nemci vodijo kraljeve generale v ujetništvo. Ob večernem soncu so se bliskale njihove sablje. Rečem fantom: »Onesposobimo orožje, ali ga pa zakopajmo!« To smo napravili. Mule, kar smo jih imeli, smo razdali kmetom. Svojo oficirsko uniformo sem menjal za stare, raztrgane hlače domačega hlapca, da bi manj padal v oči kogar koli srečam. In fantom: »Hitite domov, predno se ne razširijo Nemci, da vas nekje ne ujamejo, pa da vas odvedejo v ujetništvo, kot tele, vidite, vodijo generale.« Sosedu so se zbrali in me povabijo, naj pri njih prespim. Sem sprejel, da prespim, ampak ne v hiši, na senik sem šel. In zjutraj, še predno so se domači zbudili, jaz sem že vstal, pa čez Žalec, sem nameraval čez Trojane v Ljubljano. Zakaj v Ljubljano? V Ljubljano za voljo tega, ker je naš slavistični seminar na Filozofski fakulteti bil pač med, kako bi rekel, narodnostno najbolj zavednimi, kar se meni se zdi tudi čisto naravno. Kdo gre študirat svoj materni jezik, kdo gre študirati svojo kulturo, kdor hoče poznati samega sebe in svoj narod, kam bo gledal, če ne bo zaveden. Da sem sam tako bil, pri neke vrste kmečki pameti, se spomnim tudi, ko sem prišel v gimnazijo, je ravno kralj Aleksander izvršil udar in Slovenija je izgubila svoje ime, je dobila ime Dravska banovina. Prvo leto sem bil v gimnaziji, nikjer nisem študiral teh stvari. Sem rekel: »Nikoli jaz na pismo ne bom napisal Dravska banovina!« In res nikoli nisem napisal, ampak so pisma vseeno prišla. Sicer v tistem času nisem mnogo pisal, ampak je bilo tako. No, zakaj nazaj na slavistiko? Eno je bila mobilizacija, ko je bila domovina napadena – to je dolžnost, da braniš meje svoje domovine.

Ko pa je sovražnik v tvoji državi, je pravzaprav tvoja dolžnost, da storiš vse, da se ga čim prej rešiš. In na slavističnem seminarju sem našel nekaj študentov, nekaj drugih, ki so že diplomirali, kakor tudi jaz. Me vprašajo, ker so vedeli, da sem bil na fronti: »Ja, kaj pa zdaj?« Sem malo premislil in rekel: »Veste kaj, ne damo jim miru dokaj jim ne vidimo peta.« Osvobodilne fronte še ni bilo, šele kasneje smo zvedeli, da je nastala OF, ampak mi smo takoj začeli zbirati, kar je bilo koristnega in predvsem pa z napisnimi akcijami. Tako sem bil v Ljubljani prvih osemnajst mesecev, dokler me niso zaprli skupaj še s tremi drugimi.

Začelo se je štirinajst mesecev na Rabu. To je bilo najhujše italijansko taborišče. Tam je vsak tretji Slovenec, Hrvat umrl, ostal na taborišču. Italijani niso imeli plinskih celic, kot so Nemci, so pa imeli blato pa nered brez prave zdravstvene oskrbe. Od tega so ljudje umirali. In umirali so od groznega zaničevanja, s katerim jih je komandant Kojuli vedno ošteval. Bičevko, imel je bič in imel je psa. In tega psa je naravnal na ljudi, če niso delali, kot je on želel; drugače pa vezal za kol. Tudi jaz sem bil enkrat vezan. To pa spet zavoljo pač principa. Nadaljuje se vojna. Jaz nisem nikoli razumel svojega zapora ali pa svojih koncentracijskih taboriš kot (zdaj, evo) nesrečo, zdaj pa

trpim. Ne! Ne trpim, jaz se borim naprej na drug način, s kulturo. In ker smo se poznali med sabo – Italijani so v Gonars odpeljali predvsem razumnike, študente – se je takoj začelo kulturno delovanje: petje, recitacije, kulturni krožki, učenje jezikov. Enostavno se je treba zaposliti, ker to ti bo zelo prav prišlo. Ne pa samo objokovati usodo, kako si (evo, zdaj) za žico. Nisi brez-pomočen. Jaz se nikoli nisem počutil, da (evo) nič ne morem napraviti. In ta spor, ki je nastal že takoj drugi dan, je pa bil za voljo tega, ker se je pač zahteval fašistični pozdrav, *saluto romano*. Jaz pa nisem hotel tako pozdraviti. Mi je zelo prav prišlo, da sem bil že rezervni oficir. Rekel sem: »Meni moja prisega mojemu kralju ne dovoljuje, da pozdravim drugače, kot tako!« Poklicali so komandanta. Dolgo časa, še naprej so me prepričevali, ker me niso, so me pač vezali za kol. To je bila italijanska kazen v vseh njihovih taboriščih. Naslonijo te na kol, roke zadaj vežejo in nihče se ti ne sme približati, niti vode dati ali kaj takega. In tako sem pač bil (na kosilo ali kaj takega sploh nisem pomislil) nekje do sončnega zahoda. Potem so me odvezali, ampak po tistem sem pa imel mir.

Zapomnili so si pa vseeno, zato sem kar šest taborišč obiskal; so mi pač hoteli pokazati, kakšna je hrana v teh raznih taboriščih. Na področju kulture smo se borili, ker noter ti je pravzaprav težko kaj drugega. Kar koli drugega se lotiš, te lahko ustrelijo, zavoljo tega, če si kulturnen, te pa ne more (razen če je pač skrajnejš, ki te videti ne more). No in naša neke vrste himna je bila *Lipa zelenela je*. Italijani so to vedeli, to je na vseh taboriščih, kjer so bili Slovenci, kolikor je meni znano, pravzaprav postala himna taborišča, kot je himna Vanekovega vrta postala *Bosa pojdiva, dekle, obsorej, / bosa pojdiva med bele cvetove, / v krilo nalomiva češnjevih vej, / da jih poneseš na talcev grobove*. In mislim, da je pravzaprav smisel himne, to ni prazna stvar. Himna mora biti ta, ki pravzaprav človeka povezuje z družbo, ki ga utrjuje v tem, da ni osamljen neki pojedinec, ampak je član neke večje skupine. To ga potem motivira, da skrbi za to, da se v tej družbi z vsemi svojimi sovaščani ali sodržavljani normalno obnaša.

Ja, tu govorijo zdaj kar naprej, nekateri niso zadovoljni s slovensko himno. Jaz ne vem, kaj je mogoče lepšega imeti, kot Prešernovo Zdravljico. Navadno himne, posebno v starejših časih, hrabrijo se, kot recimo ona prva nekdanja slovenska *Naprej zastava slave na boj junaška kri* in tako naprej. Tri kitice so bile – ena srbska: *Bože pravde, ti što spase od propasti dosad nas*, potem hrvaška: *Lijepa naša domovino, oj junačka zemljo mila* in slovenska poskočnica: *Naprej zastave slave*, ki meni prav nič ni ugajala. Najlepša pa mi je bila *Bože pravde*, samo sem imel problem že v osnovni šoli, ker nisem vedel, kaj ta beseda *spase* pomeni. Kaj je kdo komu popasel? To je lejpa, ta je med lepšimi, svetovno lepšimi himnami. Podobno kot je njihov *Marš na Drini*. To se vidi obrambna vojna, se boriš za preživetje, ustvariš lahko samo

nekaj pozitivnega, kulturno bogatega; to je med najlepšimi koračnicami, kar sem jih slišo.

Mitja Slavinec: To kulturo, ste tam tudi v taborišči začujtili tak ka ste svoje glasilo izdajali, novine, o taborišči si napijso tudi knjigo, prevedeno v italijanščino, ka naj Italijani vidijo, ka so delali. Zato, ka dosta krat se tudi, vörden ka se zavedajo, samo je žmetno takšne stvari kesnej poslušate. Pa tudi po vojni, dosta pomembnih pa tudi odgovornih funkcij te je čakalo, liki na prvom mesti pa je bijla slovenščina, jezik in pa znanost. To je tudi bil pogoj geli, kaj si sprejel tiste obveznosti.

Anton Vratuša: Ko je bila domovina osvobojena, tam 1947., sem bil še vedno v vojaški uniformi na Rabu. Mislim, da moram to povedati, ker je unikum. Ko je Italija kapitulirala, smo zahtevali polovico orožja od komandanta, onega zloglasnega fašista. Ni rekel, da nam ne da. Rekli smo: »Polovico orožja potrebujemo, ker se hočemo organizirani vrniti domov!« Nič drugega. Nemci že prihajajo, mi pa smo, končno, zdaj zavezniki. Nič ni rekel, ampak se je skril v mestu Rab. Drugi dan ponovimo: »Dajte polovico!« Ker niso hoteli dati polovico, smo potem četrti dan, v noči od desetega na enajsti september, sklenili: »Če ne dajo zlepa polovice, vzamemo vse!« Uspelo nam je brez žrtev, malo z ukano, malo s hrabrostjo fantov. Res, vse je bilo tako živahno, malo pa mogoče predvsem tudi zavoljo popolne demoralizacije italijanske vojske. Bili so tam vojaki, ki so nas stražili, enajst let in več v vojni od Afrike, Abesinije, Libije do Slovenije. In razumljivo je bilo, to smo tudi izvedeli; ko smo videli vojaka tam gori na straži, na stolpu okrog taborišča, enostavno vrže kapo na tla in reče: »Guerra finita, andiamo a casa!« Bil je stalno napet odnos med interniranci in komandantom, ker je tako hudo ravnal z interniranci. Vojaki so se bali, kaj bo na koncu, če se vojna konča. Če ti ljudje dobijo orožje, se bodo maščevali. Pomembno je bilo, da vojake umirimo. V bližini je bil židovski kamp, mi smo ga gradili, ker mi smo bili kriminalci, Židje pa so bili pod italijansko zaščito. Kasneje, ko sem pisal knjigo, sem razmišljal in raziskoval. Dejansko sem imel prav, ko sem takrat sumil, da se je Italija že pripravljala na odhod iz zavezništva s Hitlerjem. Dejansko je tako bilo na mirovni konferenci in tudi takoj po kapitulaciji. Prva karta, ki si jo vrgli na mizo z zapadnimi zavezniki (ker samo z njimi so se pogovarjali), so bili Židje: »Mi smo reševali Žide, inace bi vsi končali v krematorijih v Nemčiji.« Potem smo formirali brigado Hrvatov, Slovencev in Židov. Pet bataljonov je imela, peti je bil židovski. Od 15. do 17. septembra, v treh nočeh, smo prišli z ladjicami na kopno. Židje so odšli v Hrvaško Banjo, kjer so bili takrat krvavi boji in so jih takoj vključili v to divizijo. Oni so sami želeli, vodstvo tega bataljona je samo želelo, da jih razporedijo drugam, ker so vedeli, da

če ostanemo sami in če Nemci zvedo, da smo Židje, bodo napravili vse, da nas uničijo. Rešitev je, da se pomešamo in prav so imeli. Mi smo pa imeli drugačen pristop. Če so ljudje od januarja triinštiridesetega leta do septembra, do kapitulacije Italije, bili pripravljene, da riskirajo tudi življenje, da se organizirajo kot prostovoljci tako imenovanega udarnega tajnega bataljona, ki je bil globoko konspirativen, potem smo mislili, da je ljudem potrebno treba dati zadoščenje. Naj ljudje, ki so skupaj trpeli v taborišču in so tam skovali pravo tovarštvo, ostanejo skupaj. Glavni štab Slovenije se je s tem strinjal. To so bili ljudje, ki so devet in več mesecev trohneli v taborišču. Takoj smo šli na fronto med Rakekom in Šempetrom na Krasu, da rušimo progo. Ampak ni prišlo do tega, ker se je vreme tako pokvarilo, mnogo ljudi je zbolelo, komanda se je razšla in ostal sem edini od komande. Glavni štab nas je potegnil nazaj na Mašun in takrat so privolili, da dajo ljudem zdravniški dopust; in so ga res dali štirinajst dni s strogim navodilom, da se po dopustu priključimo najbližji vojni enoti ali komandi mesta ali pa terenskemu delu. Ko sem kasneje pisal knjigo o tem, sem posebej raziskoval, koliko ljudi se je res vrnilo. Več kot tri četrtine se nas je prijavilo v tistem času, ko so Nemci z največjo silo že udarjali na vse strani. Ljudje so iz zavesti in zaradi izkušenj v taborišču enostavno šli in izpolnjevali svojo državljansko dolžnost, oziroma so uresničevali svojo ljubezen do svobodne domovine, do svobode.

Zgodilo pa se je nekaj, česar nisem pričakoval. Na Mašun, kjer sem jaz čakal na razpored, ko sem predal bataljone, sta prišla dva odposlanca italijanske partizanske enote garibaldincev, ki jih je organizirala komunistična stranka. Italijansko sem govoril, v taborišču pa sem znanje italijanščine še malo pojačal. Proti večeru je prišel naš politkomisar Janez Kraigher, je to bil Boris Kraigher, mali Janez smo mu rekli. Poznal me je iz Gonarsa, ker je tudi on bil tam. Zavoljo njega, da bi ga rešili, so izkopali 60 metrov dolg rov in je osem tovarišev z njim pobegnilo iz Gonarsa in vsi so se odlično pokazali v narodnoosvobodilnem boju. No, in se vsedeva pod debelim hrastom in Kraigeher pravi: »Pojdeš v Italijo!« Nisem nič rekel. »Poglej, kdo so. Sta prišla dva, mi seveda ne nameravamo z njimi vzpostavljati kontaktov, zato pojdi, poglej, kdo so, kaj delajo in javi. In takoj na pot!« To je bilo zvečer ob zahajajočem soncu. Takoj, še isti večer sem šel dol v Bač, to je vas blizu Šenpetra.

Tam pri aktivistih OF, to sta bila dva, mož in žena, glavna aktivista v Pivki, vržejo na mizo nekoliko osebnih legitimacij fantov, ki so bili v partizanah. Gledamo njihove fotografije in nazadnje so mi ponudili tri, od katerih naj izberem eno, pa sem izbral eno, katero sem jaz delal do najbolj nekako liči na mene. Vsa sreča, da me nihče ni legitimiral, ker to bi vsak opazil, da je ponaredek. Ona dva sta šla v enem vagonu pred nama, z vlakom smo potovali do Vizence. No, in tam sem čakal, da smo mi napravili novo carto

de identita in tako sem se začel gibati normalno po Italiji. In to je trajalo kakšnih šestnajst mesecev. Sčasom so nastajale potem obveznosti. Tako, da sem bil tam pravzaprav predstavnik Osvobodilne fronte, Glavnega štaba in za povezavo med komunističnima strankama. In to je bila izredna šola za mene, izredna univerza svoje vrste. Še predno je bila Slovenija (in tudi Jugoslavija) osvobojena, se je tam začel direktni prepir okrog meja, ko se je razklala anti-fašistična zveza. To se je seveda krilo, navadni ljudje niso vedeli tega, ampak sta Stalin in Churchill že na Moskovski konferenci oni zgodovinski fifty-fifty priredila. Začela se je pač borba, kdo bo pobral največji kos vojnega plena. Moja naloga je bila, med nalogami je bila naša borba primorskega ljudstva in sodelovanje italijanskega in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Ko ni bilo več prostora za to, ko se je začela konkretna razprava o mejah, potem sem sam odločil (in tudi vodstvo slovensko), da pridem domov. Bil sem vsega dva meseca na svobodnem teritoriju. »Ja, pripravi se, greš v Beograd.« »Ja, kaj bom v Belgradu?« »Ja, to boš pa že tam videl. Kaj boš? Pojdi na delo v zvezdne organe nove države.« Pri Črnoplju je bilo partizansko letališče; smo čakali, da je dovolj zmrznilo, da se je lahko spustil britanski vojni avion, ki je prevajal ranjence v Bari (to je bila naša največja postojanka, bolnišnica) in so tudi mene vkrcali na eden tak. Tam sem počakal dva dni in s prvo priložnostjo v porušeni Beograd.

Tako se je potem zgodilo, to sem začel praviti prej. Jaz sem hotel iti nazaj na slavistiko, ker to sem študiral in to sem računal, da je moj poklic. Veselilo bi me poučevati mladino, sodelovati z mladino. Moj predpostavljeni general gleda v mizo, me posluša, potem pa reče: »Ja, lijepa stvar taj tvoj univerzitet, ali front je ovdje!« Takrat se je že vedelo, da bo prišlo do težkih sporov s Stalinom. Pustil mi je nekaj dni za razmislek; vleklo me nazaj k slavistiki, ampak sem pa smatral (ja, pa, z ozirom na to, ker sem pričakoval, kako hudo bo za časa kominforma) in si rekel, a ne bi bilo to neke vrste beg s fronte. Ostal sem.

Vpisal sem še eno fakulteto, politične vede, ob delu to opravil in 1953, ko je Kidrič umrl, mi je slovensko vodstvo reklo, naj grem za šefa kabineta Kardelja, podpredsednika Zvezdnega izvršnega sveta. Moram reči, da je bil to čas moje največje svobode, po osvoboditvi. Ko to komu pripovedujem, se začudi, kako to v tistih časih. Ja, največje svobode. Kardelj je pač bil tak, imel je zaupanje. Vsi smo se tikali, čeprav se prej nikoli nisva srečala, ga vprašam: »Ja, tovariš Krištof, kako si zamišljaš moje delo tukaj?« On pravi: »Glej, kaj jaz delam in najdi si posel.« To je bilo vse, kar sva se midva pogovorila o mojem delu. Ko sem prišel tja, je Kardelj imel samo varnostnika, šoferja in tajnico, ko pa sem čez trinajst let odhajal, je bil kabinet mali znanstveni inštitut z devetnajstimi ljudmi, med njimi so trije doktorirali za časa dela tam v kabinetu.

No, in potem, ko sem ostal, sem rekel generalu: »Ja, ampak jaz bi se rad naprej bavil tudi z znanostjo, ne želim politizirati, z znanostjo bi se bavil.« On spet, bil je tudi sicer redko beseden, pravi: »Pa možeš, ako uspješ!« In drago mi je, da sem uspel in vse, kasneje je potem pravzaprav bilo moje delo predvsem na znanstvenem delu. Vodil sem Inštitut družbenih znanosti v Beogradu. To je pa bila druga svoboda, to so bili prvi veliki, kako bi rekel, demokratizirani inštituti v Beogradu. Dolfe Vogelnik je takrat uvajal neke vrste, reformo znanosti. Jaz sem imel Inštitut za družbene vede, Milka Milič je imela Inštitut za samoupravljanje, Horvat je imel Inštitut za ekonomske znanosti. Ta Inštitut za ekonomske znanosti še deluje, tudi moj Inštitut v Beogradu še deluje.

No, in ker mi je Kardelj dal svobodo, sem ga vprašal, ko sem dobil vabilo, da naj pridem predavat v Združene narode o jugoslovanskem samoupravljanju. Samo enkrat (tj. prvič) je rekel: »Ja, če so te povabili, kar pojdi in dobro opravi. Uredi, da bo v kabinetu vse v redu, ta čas ko tebe ne bo.« In tako je bilo polovico teh let, kar sem bil pri Kardelju – julija in avgusta sem navadno kakšne tri tedne vodil razne konference v Združenih narodih o lokalni samoupravi in seveda o samoupravljanju. To me je najbolj zanimalo, tudi osebno; ne zato ker je to bila politika, ampak ker sem smatral, da moramo graditi tak komunalni sistem, da bo človek prišel do izraza na svojem delavnem mestu in v svoji krajevni skupnosti, kjer živi; da ima občutek, da tudi soupravlja, je pa, da ravnopravno sodeluje pri odločanju. No, in ta princip, sem potem, ko sem se vrnil iz Združenih narodov, uvedel v Mednarodnem centru za družbena podjetje v Ljubljani. 1974. smo ga ustanovili in je odlično deloval, dokler je bila Jugoslavija. Slovenija, žal, ko se je osamosvojila, se ni mogla še posebej baviti še z mednarodnim centrom. Meni je bilo razumljivo, da je pač imela mnogo drugih, večjih problemov, ampak (evo) nisem računal, da bo to trajalo dvajset let. Sem pa zelo zadovoljen, ker smo ravno te dni imeli kontakte z vlado, z ministri, ki delajo na področju izobraževanja in znanosti, da so nastali časi, ko bomo lahko obnovili Center spet v njegove razsežnosti, kakršen je bil takrat 1974. leta, ko smo začeli.

Pri vsem tem delu seveda imam tudi možnosti, da se na nek način odolžujem slavistiki. Dve leti, ko sem bil več v Ljubljani kot v Beogradu, so bile ravno slavnosti za Stritarja, Jurčiča, Levstika in še za Primoža Trubarja. Povabili so me, naj vodim pripravljalni odbor. Pristal sem, ampak sem želel, da nekaj trajno ostane. V Velikih Laščah je nastala znamenita knjižnica treh veljakov iz tega kraja. Trubarjev dom, Trubarjevino, smo tudi popolnoma obnovili. Takrat in še danes je to zelo pomembno in kulturno bogato središče, ki ga tam v predmestju Ljubljane vsako dan obiskujejo šole in tudi tujci; to mi je jako drago.

Leta 1986 smo na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti ustanovili Odbor za preučevanje narodnih manjšin, ki sem ga dolgo časa kar sam vodil. Kasneje smo delo predali mlajšim, jaz pa še vedno v njem sodelujem. In na ta način raziskujemo porabske Slovence in Slovence v Radgonskem kotu – pri enem in drugem sem od začetka bil zraven. Drugače pa so tudi posebne organizacije, ki predstavljajo kulturo in civilizacijo naroda, kot je Vrt spominov in tovarištva in Fundacija dr. Vaneka Šiftarja. To je eno tako področje, drugo je Krajinski park Goričko, ki ravno v zadnjih časih, ko nam preteče visijo nad nami vremenske spremembe (evo, to leto smo imeli že trikrat povodenj, pa led in ogromno škode), kaže, da je skrajni čas, da začnemo živeti na način trajnostnega razvoja, ne pa razpravljati o trajnostnem razvoju kot neki stvari, ki nas šele čaka v bodočnosti. Če ne bomo takoj začeli drugače ravnati z naravo (to se pravi soživljenje z naravo, namesto upravljanje z naravo s pohlepom), se nam slabo piše. Celotnemu človeškemu rodu se slabo piše in tega si res ne smemo dovoliti. Take odgovornosti pred bodočimi generacijami ne smemo prevzeti.

Mitja Slavinec: To fes rad čujem da se po dvajsti lejtaj končno nekaj obe-tavnoga zgoudilo, ali pa bar čulo v zvezi z Mednarodnim centrom, zato ka znan, ka tou je tuj eno od tvojih ditet. Ena trajno stvar, kera je takšna, ka tuj v Sloveniji omogoča velke možnosti za gospodarsko sodelovanje, predvsem Indici, geli so tü fejst poleg. Eno izmed tvojih ditet, či se tak povej, tuj traj-nih, pa je gvüšno Vanekov vrt spominov in tovarištva. To je fejst povezano tuj s tistim, ka sva se prle pogučavala in pa seveda, kak je že tan v tiston sporočili, ka naj bou tudik v opomin v prihodnje sen ostalin. Tudi z naravov trbej živeti tak ka s eji ne dela škoda, ka se ji čim več zeme, pa tüdi za samo družžbo okolik.

Fejsom pa seveda veseli da lejko Vrt spominov tak dobro sodeluje tudi z Pomorsko akademijo in gda si omejno Krajinski park, nega teme ge nebi najšo možnost kak se da tou povezati tüdi s Krajinskim parkom in pa z naravo. Tou je tüdi samo po sebi nekako razumljivo, če znaš na tej način poglednoti, kak si pravo, ka trbej fküper z naravov živeti.

Znan ka se po ton najnon pogovori nadaljuje sestanek v Krajinskem parki. Planov je še dosta pred Krajinskim parkom, PAZU-jova konferenca je tudi bila, nej dugo toga v Püconcaj.

Anton Vratuša: Moram posebej pohvaliti občino Puconce in oba župana, tega v odhodu in novega župana; z njimi sodelujem že več kot deset let in med občinami imajo največje razumevanje in tudi največ storijo za sonaravni razvoj. Krasen šolski vrt, šolski ograçek imajo. Tehnično najboljše urejen, kar sem jih videl. Drugi takšen ograçek, šolski ograçek, je gor pri Gradi, on je

specializiran za lončarstvo, ta pa predvsem za spoznavanje pridelovanja hrane in sploh za spoznavanje za vstop mladine v znanost, na področje znanosti.

Puconska osnovna šola je tudi odlično povezana s starši, ne samo z otroci. Starši prihajajo tja na ta šolski ogravec in skupaj z otroci obdelujejo tisto malo zemlje, kar je imajo. Mene najbolj veseli, kadar vidim, ko obiščem kakšno šolo, da imajo otroci nekaj, na osnovi česar spoznajo svojo okolico in možnosti življenja v tej okolici, to se pravi možnost blagodeti tam, kjer živiš in tega bi moralo biti več. Če bi jaz imel kakšno besedo, bi recimo predpisal, da šole, posebno podeželske šole, morajo imeti šolske ograve. V Vanekovi fundaciji imamo Ogravec mladih talentov, posebno literarno tekmovanje otrok, ki napišejo krasne stvari.

Recimo, so imeli tudi nalogo, da pišejo o materi, ki je posadila dve vrbi žalujki. To je Vanekova mati. Starejša sinova se leta 1946 nista vrnila iz vojne, zato je jeseni, ko se je vrnil tretji sin Vanek, posadila dve vrbi žalujki. Verjetno tudi Vaneka ne bi bilo, če ne bi prebegnil k Rdeči armadi in tako je ostal živ. Odločil se je, da bo nadaljeval materin zgled. Ko sva se z Vanekom srečala, to je moralo biti 1947. leta, prvič po vojni, mi je to pripovedoval in razmišljal je, kakšen spomenik naj bi to bil. Pravi, če je lesen, strohni, če je jeklen, zarjavi, če je kamen, se okruši; in odločil se je za vrt. V njem je danes zasajenih več kot 70 dreves ali grmovnic, predvsem spominskih iz krajev največjih fašističnih zločinov, po vojni pa iz krajev, kjer se gradi mir in sodelovanje med narodi; temu primerno imamo tudi dejavnosti v smislu Vanekovega naročila, da naj bo Vrt najtrajnejša šola v naravi. Vsako leto, prvi petek v maju, imamo posebno kulturno mladinsko prireditev. Vsako leto je drugačna tema, drugi govorniki, vsako leto je več ljudi in prireditev je postala že zelo zelo odmevna. Poleg tega poteka znanstveno delo, Vrt pa se povezovanje tudi s šolami. Tako daleč je že prišlo, posebno na osnovi natečajev mladih talentov, da tudi šolska vodstva iz Pomurja svoje sestanke združujejo na Vrtu, to se pravi v podružnici Znanstveno raziskovalnega centra, ki ga vodi Lutar. V Vanekovem vrtu je posebna postaja, ki se imenuje Postaja Znanstveno raziskovalnega centra Prekmurje; to je lepa pridobitev, lepa pridobitev za Prekmurje.

Mitja Slavinec: Lepa pridobitev kak infrastruktura, pa ešče lepša za se tisto znanje, ka se notri stavi, zavrtij, pa tuj napravi. Ne nazadnje smo meli tuj dveh mladivi raziskovalki, ka sta tu doktorirali.

Je tudi eden izmed redkih centrov, ge je kaj z Lublane nan uspelo na področju tercijalnoga izobraževanja nan spraviti v Prekmurje in Pomurje nasploj.

Spomnim se svoje izkušnje, kda smo imeli eno srečanje na Slovenske akademije znanosti in umetnosti, in to se razen na skupščini, geli nikdar ne

zgotovi, ka pride celo predsedstvo z glavnim tajnikom, sekretarjem vred, je bilo vezeno na Pomurje. Znan ka je tou bilou samo zavolo tvoje avtoritete in spoštovanja, ka ga majo do tvojoga dela. Znan pa tudi, ka je predsednik takratni Slovenske akademije znanosti pa umetnosti prišel na prvo konferenco Pomurske akademije, tuj samo zavolo tebe in fala lepa, ka ti je uspelo tan voščiti rejč, ešče bole pa, ka si od samega začetka tuj PAZU zou za svojega.

Anton Vratuša: Ne, ne je zavoljo mene, ampak zato, ker vejo, da se v Prekmurju stalno nekaj dogaja; in to je prav, da se dogaja. Nekoč smo govorili o Prekmurju kot o slepiču. Bili smo daleč od Ljubljane, od Maribora do Sobote se je vozilo tako dolgo kot od Ljubljane do Maribora. Zdaj, ko nas je povezala avtocesta, ni več upravičeno govoriti, da smo nekje v nekem kotu. Od Prekmurcev je odvisno, ali bo Prekmurje postalo stičišče mednarodnega sodelovanja ali pa bo prevladal provincializem. Imamo inštitucije, kot so Vanekov vrt, PAZU, Krajinski park Goričko, imamo še veliko drugih ustanov in nekatere prodore v samem gospodarstvu. Glejte, imamo Janeza Koudilo, gospodarstvenika leta 2014; to je krasno, kako je to družinsko podjetje postalo svetovno znano v drugi generaciji. To se da napraviti, če vodstvo (družinsko ali drugo) spoštuje vsakega delavca in lahko vsak delavec ustvarjalno sodeluje.

Včeraj sem bral v Delu o direktorju trboveljske steklarne Božiču. Podjetje v razpadu je povzdignil v eno vodilnih svetovnih podjetij z najboljšimi rezultati na svetovni ravni. V intervjuju je povedal nekaj, s čimer se jaz popolnoma strinjam. Ustvarjam, kolikor moram, pogoje, da so ljudje motivirani, da dobro delajo. Motivirani pa so, če vidijo, da jih vodstvo inštituta spoštuje. Ne, da pišejo na listke predloge ali kaj takega, ampak da so zraven, ko se odloča. Božič pravi (in to je velika resnica), če pridobiš 70 % delavcev, če zbudiš njihovo zanimanje in jih motiviraš, je to pogoj za uspeh, to deluje. Torej iz tovarne, ki je bila v razpadu, je napravil eno svetovno najpomembnejših podjetij. Torej: če lahko en človek to napravi, če lahko Kodila tukaj v Prekmurju kaj takega napravi, to pravzaprav pomeni, da to lahko naredi vsak, če se pravilno loti svojega dela in če ostane človek ter spoštuje vsakega brez ozira, kaj dela in koliko zna. In da gradi na tem, kar človek zna. Ne pa na kaznih za tisto, česar ne zna. To, kot Gabi Čačinovič zahteva kot pravico otrok. Mislim, da imamo nekaj odličnih ljudi in tudi znanstvenikov; to je posebno zadnjič tukaj prišlo posebej do izraza v onem prvem delu, ker sem tudi sam bil zraven. To je pravzaprav zame bila ena šola, tri ure, eno popoldne; žal nisem mogel ostati, ko so prišle na vrsto teme iz eksaktne znanosti; to je velika stvar; in velika stvar je pa tudi ta, kako moram reči, ta PIF.

Mitja Slavinec: Pomurska izobraževalna fundacija.

Anton Vratuša: Tako, mislim; vendar še nekako ni prodrla dovolj ta ideja in spoznanje predvsem onih, ki ustvarjajo dohodek, da je investicija v mlade ljudi najboljša investicija.

Nedavno se mi je zgodil dogodek, ki me ni prav nič razveselil. Iskal sem kandidata za podiplomske študije v Mednarodnem centru, pa ni bilo mogoče nabrati nekaj tisoč evrov za šolnino. Šlo je za človeka, ki je bil pripravljen ostati v Prekmurju in se izobraziti. To je posebne vrste podiplomskih študij, nekaj takšnega imajo Angleži in Francozi na državni ravni. Torej ne nadaljuješ podiplomskega študija takoj, ko si diplomira, ampak so se vanj vključijo ljudje z določeno prakso, ki so perspektivni, ki so lahko vodeči, ki so lahko inspirativni, ki delujejo na svojo okolico in med študijem dobijo čim globlje znanje o družbi in o, kako bi rekel, tajni uspeha.

Mitja Slavinec: Ges mijslin, ka je največša tajna uspeha tisto, kar si prle pravo, ka ostaneš človek.

Anton Vratuša: Ja, tak je.

Mitja Slavinec: In ge san fejst veseli, ka je usoda prekriježala najne potij, ka san se lejko teh istin telko nafčo in gda si pravo tisto, zaj že drujga generacija, gvüšno pa je tou tüdi eden izmed privilegijov, gda lejko več generacij spremlaš uspehe ljudi in na osnovi toga seveda tüdi dobijš tiste izkušnje in pa tüdi, kak se pravi, občutek, ka so ti jasne ene stvarij, kere nan drujgin nejso, ka tij si jih pa skous dal.

In ges ti seveda ob konci najnoga pogovora seveda zelen ešče čim več tejh izkušenj in pa seveda, kam omeli tüdi mij, ka se s teuf pogučavlemo, čim večkrat tou prijliko tüdi dobiti občutek in pa predvsem ki mo ostali lidge in Vran najlepša fala za te pogovor, najlepša fala az se tvoje misli.

Anton Vratuša: Kar se pa tiče včenja, pravzaprav, sakši se od sakšega lejko kaj navčij.

Mitja Slavinec: To je najlepši zaključek. Rejsan fala lejpa ak sva lejko bila gnes fküper se vidimo v prvi in naslednji priliki.

Anton Vratuša: Tako, v redu je. Hvala.